

ASKIYA*

Filiz KIRBAŞOĞLU**

Özbek sözlü edebiyatının kendine has türlerinden biri "Askiya"dir. Dügünlerde, çeşitli tören ve toplantılarda bedii söz tartışması şeklinde icra edilir. İki üç Askiyaci, söz oyunu ile Askiya yapar. Seyirciler bu sanatı zevkle seyrederek. Rakibinin sorusuna çok anlamlı, konuya uygun sözlerle cevap vererek beğenilen Askiyaci galip gelir. Seyirciler onu coşkuyla alkışlayarak takdir ederler. Askiya sözcüğü güzelliği, akıllılığı ve mantık gücü ile halkın hoşuna gider. Özbek halk Askiyeleri uzun bir geçmişe sahiptir. Tarihi kaynaklar Askiyacılığın XV. asırdan daha önce mevcut olduğunu bildirirler.

"Askiya", aslında Arapça "ezkiya" sözünün ağızlarda değişmiş şeklidir. Kelimenin kökü "zeki"dir ve *zekitab, züka, zeka, zekavat* sözleri ile aynı köktendir.

Askiya, söz ve cümlelerin gerek asıl, gerekse farklı anlamlarını kavrayış; keskin idrak, akıl, çabukluk, anlayış kabiliyeti; sorulara uygun ve yerinde cevap veriş; ima ve söz oyunlarını bilme sanatıdır.

Askiyanın asıl özelliği zihin sınavı, söz söyleme ve hazırcevaplıktır. Askiyade hoş ve hazırlıksız şiir söyleyiş önemli rol oynar. Bütün bu özellikler sanatkârın konuyla doğrudan ilgili olan çeşit çeşit, derin ve geniş anlam ifade eden sözleri bulabilme yeteneğine sahip olmasını gerektirir. Bunun için Askiya yarışmasına katılan kişinin hayat tecrübesi geniş, kavrayışı keskin olmalı, insan faaliyetinin çeşitli yanlarını, tabiat ve sosyal hayat sınırlarını, aynı zamanda Özbek dilinin zenginliğini tam olarak bilmelidir. Onun için de profesyonel Askiyaciler büyük söz sahibi, mahir sanatkâr olarak kabul edilirler.

Askiya, hiciv üzerine kurulmuştur. Hiciv onun belirleyici ölçüsü sayılır. Askiya için seçilen konuda iki anlama sahip komedi bulunur. Birincisi Askiyanın asıl amacı ve onun farklı anlamından ortaya çıkan komedidir. Burada herhangi bir konuda rakip karşısındaki kişi vasıtasıyla kötü hususiyetler ortaya çıkarılır, hiciv keskin anlam kazanır. İkincisi hiciv yapılan Askiyacinin söz, hal ve hareketlerinden kaynaklanan saf komedidir. Bu komedi yergisel bir anlam içerir ve neşeli, saf kahkaha ya da hoş

* Bu yazı, X. Razzakov, vd., "Özbek Halk Ağzaki Poetik İcadı, Taşkent, 1980" adlı eserin ilgili bölümünden özetlenerek aktarılmıştır.

** Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

olmayan istihza, komedi, şaka, kinaye, ima, sembol, benzetme, mecaz ve başka sözlerle ilgi gibi hiciv sanatının çeşitli vasıtalarıyla biçimlenir.

Askiyanın bilinen elliden fazla türü vardır. Askıya için seçilen konu anlamına gelen “Peyrav”, onun epik mazmuna sahip en belirgin ve en çok kullanılan birleşik türüdür. “Çocuk musunuz”, “benzettim”, “çiçek misiniz, reyhan mısınız, ot musunuz?” gibi sözler ve “kafiye”, “redif” gibi özellikler, Askiyanın düzgün, soru-cevap esasına göre kurulmuş olan nisbeten eski şekilleridir. Onun “Uydurma”, “Safsata”, “Bahri bey”, “Efsane”, “Rabbiye” gibi türleri de vardır. “Çendiş”, “Öküz soydu”, “Buğday oyunu”, “Güli-güli” gibi şekilleri ise çocukların oyun ve komedilerinde de görülür.

Peyrav, düzenli bir fikir yarışıdır. O, Askiyanın mükemmelleşen usulü ve yüksek seviyedeki bedii eseridir. Askiyacilerin, seçtikleri tema dairesinden dışarı çıkmamaları gerekir. Taraftarların birbirlerine cevap vermelerinde Askıya konusunun terakki edişinin sezilmesi gerekir. Peyravda temanın her yönden açılması, yarım yamalak kalmaması lazımdır. Fikir hülasası ve temanın açılması peyравın özüdür.

Peyravlarda kullanılan söz ve cümlelerin birden fazla anlam içermeleri beklenir. Onda klasik söz oyunları, tasviri ifade vasıtaları ve usullerinden tecnis, tezat, tedric, tenasüp, mübalağa, benzetme, sıfatlama, mecaz ve diğerleri büyük rol oynar. Askıya peyравlarında, iştirak eden taraftarların portre ve karakterlerine göre onlara has lakaplar koyulduğu da olur. Askiyade kullanılan söz ve cümlelerin bazen peyрав manaları dışında tecnis ve lütuf yolu ile taraftar arkadaşın lakabına takılıp onu “gıdıklaması” gerek. Kendine sıra geldiğinde o da buna uygun cevap verir. Geleneksel peyравlarda meyve, ipek, üzüm; kuşçuluk, çiftçilik, hayvancılık; inşaat yapısı; çeşitli fasıllar, şarkı, atasözü, kitap ve bedii eserler ile ilgili olan icralar görülür. Askiyanın eski metinleri günümüze kadar ulaşmamıştır. Onların genel kalıbı sabit kalıp her dönemde yeni mazmun ile zenginleşerek gelmiştir. Konu her icrada duruma göre muayyen değişikliklere uğrar.

Peyravda kullanılan şarkı adları yergisel işaretlere uygundur ve asıl amaç sazcuları ortaya çıkarmaktır.

Peyrav, gelişmiş bir konuya sahip olan bedii eseridir. Onun kompozisyonu kendine özgüdür. Eserin düğüm noktası eleştiriye konu olan yerdir. Eğer onun vurgu yeri en yüksek noktası ve farklı anlamda bir komedi doğuruyorsa onun açılması düşünülmür.

Peyravlara iki veya daha fazla Askiyaci iştirak eder. Peyравların giriş kısmı çoğunlukla gülünç olmaz. Çünkü henüz komik olay yoktur, burada sadece tema açıklanır. Peyравın başlaması ile yarışmacılar malum olayı başlatır ve taraflara ayrılarak Askıyayı devam ettirirler. Taraftar Askiyaciler geleneğe göre bir peyрав üzerinde tartışınca ondan dışarı çıkmazlar. Dışarı çıkılırsa onu bozmak anlamına gelir. Pornografik, kaba sözler kullanılırsa acizlik, güçsüzlük işareti olarak görülür ve Askıya derhal durdurulur.

Peyrav, Askiyanın daha üst düzeyde gelişmiş bir türüdür. O, bu yönü ile şahısların nutkunda diyalog, monolog ve repliklerin esas yeri tutuşu ile halk sözlü dramalarına yaklaşıp. Fakat sözlü drama, komedyen ve maskarabazların repertuarına mensup olup halk tiyatrosuna has şartlar esas yer tutar. Sözlü dramayı komedyen, maskarabaz ve kuklacılar ceket, makyaj ve başka aksesuarlar yardımıyla çeşitli taklidi hareketlerle icra ederler. Askiya ise, Askiyacilerin akli, anlayışı ve söz söylemedeki yetenekleriyle ortaya konur. Askiyanın “Olur musunuz”, “benzettim”, “çiçek misiniz, reyhan mısınız, ot musunuz?” gibi sıra şekilleri soru-cevap yapısında olup çekişmede belirli tema veya tek bir olay mevcut değildir. Belki her bir soru-cevapta bir konudan gelişmiş temacıklar ortaya çıkar. Burada hedeflenen rakip, kötü karakter veya bir şeyle kıyaslanır. Komedi konu edilen rakip de kendisine sıra geldiğinde rakibini aynı şekilde komik duruma düşürür. Taraflar Askiyasi böyle bir çeşit formda devam eder. Mukayese edilen şahıs veya işaret daima soru şeklinde tamamlanır.

Askiyade mevcut eksiklikler, hoş sözler yoluyla hicvedilir. Asıl ve halledici komedi kötü hususiyeti reddeder. Askiyacinin ortaya koyduğu asıl gültünç komedi ise neşeyi sağlar. Askiyade her soru-cevap, her benzetiliş muayyen müstakillige sahiptir.

“Uydurma”, “Rabbiye”, “Efsane” gibi türler birçok yönden yukarıdaki türlere benzerler. Fakat onlar genellikle şiirsel bir yapıda olur. Uydurma usulünde söylenen Askiya kendine has kafiye, redif ve bentlere sahiptir. Askiyanın bu türünde yergisel komedi egemen olup, şairlikteki bahri beyti hatırlatır.

Askiya, folklorun diğer türleri gibi bir kesimin santıdır. İnkılaptan önce halk arasında yetişen Askiyaciler kendisi çalışmayıp başkalarının emeğinden faydalanan kesimi peyravlarında eleştirme yoluna gitmişlerdir. Çoğunlukla Askiya peyravlarında egemen grup temsilcileri, hanlar, beyler, zenginler, ruhanilerin kötü işleri, işe yaramazlıkları ortaya konur. Taşkentli Şamensur Baba Şayunusov, Saidahmed’in zenginleri eleştirmesini, onun keskin Askiyaci sıfatıyla hiç kimseden korkmadan, halkın içinde bulunduğu ağır şartları ifade etmekten çekinmediğini hatırlar.

Geçmişte Askiya halkın gönlündeki gamı gideriş, hasret ve elemelerini hafifletiş, ceennem azabı olarak görülen çalışma zorluğunu ortadan kaldırmamakla birlikte, onun isyankar ruhuna tercüman olur. Sovyet devrinde yaratılan peyravlarda ise, hayatımızda karşılaşılan kıtlıklar, eski bolluk, dini ve örf-adetler, kibirlilik, kötü niyetlilik gibi konular eleştirilip hicvedilerek ortaya konur.

Daha sonraki yıllarda halk arasında bir miktar yetenekli Askiyaciler ortaya çıkmış ve bunlardan bir kısmı büyük şöhret kazanmıştır. Bu Askiyaciler öğrenciler de yetiştirmişlerdir. Usta Askiyacilerin güncel temada söyledikleri peyravların devrin bahtiyarlığı, halkın neşesi de akseder. Aynı zamanda insanların zihninde eskiden beri muhafaza edilip gelen zararlı adetler, insanların sırtından geçinme, birinin hakkında ihanet, iltimas, kendini beğenmişlik, kibirlilik, uruğ ve halk, kabalık, kuru vaatler ortaya konur, düzensiz hayat yaşayanlar keskin Askiya kamçısı altında hicvedilir.

Askıya dil özellikleri bakımından çok belirgindir. Onda her bir söz çeşitli anlamlarda etkili bir şiir gücü ile ifade edilir.

Askıyaciler amanım, sinanım gibi sözler üzerinde vurgu yaparak, mecazi sözlere önem vererek, bazı durumlarda seslerin yerini değiştirme veya bir amacı gözeterek bozup telaffuz etme yoluyla Özbek dilini türlü renklerle canlandırırlar.

Demek ki Askıya, insanın mihnet faaliyeti, keyfiyeti, yaşantısı, münasebetleri, his ve duyguları, yaratıcı fikirleri ile organik bir biçimde ilişkilidir. O, kişileri “nazik huylu, neşeli mizaçlı, çok zevkli, geniş idrakli, çevik, çok akıllı, söze büyük değer veren, güzelliği derinden hisseden insan” olarak eğitmek konusunda büyük bir öneme sahiptir. Özbek halkı eğlenceli Askıyayı sever.